

FENÒMENS RETÒRICS EN LA NOMINACIÓ DELS LLOCS

Maria-Àngels VIDAL COLELL
Universitat de Barcelona

Presentem aquí un projecte d'apropament interdisciplinari: el de la Lingüística (més concretament l'estilística, la retòrica) en relació amb l'Onomàstica. Volem analitzar els factors retòrics que presideixen la creació dels topònims; les estratègies, les motivacions afectives de la nominació dels llocs.

Entre la multiplicitat dels fets retòrics, hem retingut especialment —pel cas dels topònims— la metonímia, el mitologisme, la metàfora, el cas dels melioratius i dels pejoratius, la ironia, la hipèrbole, l'eufemisme i l'hipocorisme.

Cal tenir en compte, prealablement, el problema que suposa, per a aquest tipus d'estudi, l'especificitat del nom propi dintre el codi lingüístic.

El nom propi és considerat com a unitat d'anàlisi, aïllada, cristal·litzada pràcticament. (No estudiem aquí la utilització del nom propi dins un context —discurs, narració, s'ha fet ja enjondre.)

El nom propi és un cas particular del codi lingüístic; la significació general d'un nom propi no es pot donar fora d'una referència al codi.¹ (La significació de "Barcelona" és "la ciutat anomenada Barcelona".)

Ara bé, tots els topònims són, en llur origen, noms comuns —amb un significat. (I fenòmens com l'etimologia popular, els canvis melioratius o eufemístics mostren la tendència a lluitar contra l'opacitat dels topònims i a establir algun tipus de relació entre el nom propi i el seu "significat", a remotivar el signe en definitiva).

És partint d'aquestes relacions nom-lloc que han existit, o que continuen existint, que hem observat els diferents fenòmens retòrics.

1 A.H. GARDINER, *The Theory of Proper Names*. London, 1940.

És evident que resulta igualment problemàtic el voler precisar qui posa els noms i perquè. La nominació onomàstica no suposa pas sempre un acte concret, individual, sino un procés col·lectiu, de cronologia imprecisa. I, si bé la motivació d'alguns noms es pot establir molt clarament, cal admetre la intervenció de l'arbitrarietat en molts d'altres noms.

Enumerats aquests problemes, veurem alguns dels fets retòrics.

Metonímia

Aquest procediment fa que es nomeni un lloc per un terme amb el qual aquest lloc manté una relació. El tipus de relació pot ser relativament variat, però la forma més corrent la representen els topònims que indiquen el contingut: el sòl (*La Roca*);² la fauna (*Corbera, Llobera*); la flora (*Els Brucs*); la ramaderia (*El Prat, La Devesa*); la presència de minerals (*Argentera*); les aigües (*Aigües Tortes, La Noguera*, comarca que pren el nom del riu que la travessa); les comunicacions (*L'Estrada*); edificis i construccions diversos (*Castelló, Portaferrissa*). Designació pel nom dels habitants (*París: Lutetia Parisiorum —Parisiis—*); per la situació (*Migdia*)...

Veiem com els noms de lloc són en realitat gairebé tots metonímics en el seu origen, puix que descriuen els elements del paisatge. I constatem també com l'home, per nominar un lloc, el que fa, més que descriure el lloc, és triar un element precís entre molts d'altres possibles, és a dir que busca l'essència del lloc.

Mitologisme

Una forma de metonímia, en el cas dels topònims, la constitueix el mitologisme:

1/ Els noms de lloc relacionats amb els deus i les deesses: *Port-Vendres* (el port de Venus, "Portus Veneris"), *Montjuïc* (suposem que de Júpiter "Jovis")...

2/ Podem incloure també en el mitologisme els noms dels sants que han donat el nom a indrets que estan sota els seus auspicis (*Sant Miquel*, com a patró de cavallers i de punts estratègics, *Sant Hipòlit*, etc.) Es tracta d'una formació molt productiva, els hagiotopònims són nombrosos arreu.

3/ Els llocs designats pel nom del creador, fundador, conqueridor del lloc, o el nom de la persona a qui es vol homenatjar o recordar (*Molins de Rei, La Bisbal, Elna, Llúvia*); i molts dels exemples de la toponímia urbana, encara que sovint els noms de carrers, places es donen en sèrie i de manera arbitrària.

Metàfora

Les creacions metafòriques es basen en la percepció d'una equivalència, d'una analogia (d'aspecte, de funció) entre dos referents; en el cas del nom de lloc es

2 Quan no designa un castell fortificat.

tracta de la individualització d'un genèric. Es manifesta així una visió personal i imaginària del paisatge, es crea una visió del lloc.

Les imatges són manllevades als dominis més variats (cos humà, animals, eines i objectes de tota mena) però podem afirmar que l'instint de personificació és una llei universal; la representació de la natura s'expressa amb associacions que impliquen una concepció animada i antropomòrfica de la natura.

Potser és el relleu el que fa més sovint l'objecte d'una metàfora (muntanyes, roques, serres, accidents de la costa) però també rius, carrers i camins (el *Carrer de la Serp*, a Sitges, de traçat ondulant) i modernament paisos (L'*Hexàgon* —França—) i edificis (El *Pentàgon*).

Relació metafòrica antropomòrfica:

El Gegant, La Geganta, La Geganta morta; La Taula dels Pastors; El Llit de Nostre Senyor; El Frare; El Panxut; La Roca del Moro, La Cara del Moro; Sa cara de s'Indio; Sa Faç; S'Esquena del Bon Jesús...

Relació metafòrica zoomòrfica:

El Rosolí; La Roca del Camell; Cap de Boumort; El Morro del Gos; La Roca de Morro de Porquet Bord (talassònim); La Cresta, Les Crestes; Esquena d'Ase; Esquena des Mul; Punta de la Banyia; Coll de Banyis; Lo Bec de la Gallina; Tossa (muntanya —part més alta del cap de les bèsties. Naturalment, en aquest cas, i d'altres, la intel·ligència de la metàfora es perd; per a nosaltres ara, "tossa" és només un cim, ha quedat tallada la relació amb la metàfora originària).

(Relacions metafòriques zoomòrfiques o antropomòrfiques:

El Nas; Els Dos Ulls; La Mamella; El Muçró; La Dent; Lo Puig Dentós; La Roca dels Collons; L'Espina...)

Altres relacions metafòriques (Parts de la casa, eines i objectes diversos):

La Taula; Els Arcs; Finestres; Escaló; Terrats; La Xemeneia; Els Ponts, El Pontàs; El Balconet; Sa Troneta; La Mesquita; La Galera; El Baluard; El Pa (El Pa Partit, El Pa Badat); El Gra de Fajol; L'Embut; L'Olla; (L'Olló, Ses Olles, Sa Punta de ses Olles); La Fauç; Tormo del Tupinet; Montsacopa; S'Enclusa; El Mall; La Sella; La Roca del Boll, La Bolla; La Serra dels Bastets; L'Oasi; Los Pessons...)

Moltes de les nominacions citades es troben pertot, són universalment emprades: la *Dent*, la *Mamella*, *Esquena d'Ase*... Podem comprovar que el que més abunda són les associacions per analogia de forma, per l'aparença visual, però apareixen també formacions com *Riu Mogent* (que mugeix), *Coll del Bram*, que es refereixen per imatge al crit de les bèsties. O bé formacions que indiquen el benestar o el malestar dels llocs: *Purgatori; Racó de la Boca d'Infern; Puig de la Glòria; Paradís; Malpàs...* (V. *Melioratus*).

Hem deixat de banda altres noms, difícils d'interpretar: *Gratallops; Cantallops; Cantarana; Miralpeix*; castell de *Bufalaranya* etc. Tot i que aquest tipus de formació existeix en d'altres llengües (*Cantaloup, Mirepoix*), no tots els historiadors de la toponímia hi veuen metàfores —o exclamacions; si bé és cert que aquests noms són interpretats, almenys popularment, com imatges ben pintoresques.

Melloratus i pejoratus

Incloem en aquest grup les formacions (creacions o canvis de nom) que obeeixen a raons subjectives, recerca d'una estètica, superstició, ironia...

Una explicació d'índole estètica sovinteja en noms com: lo tossal del *Paradís* (imatge de lloc agradable); *Bell-lloc*, *Bonavista*, *Bellmunt*, *Vista Alegre*, *Vallbona*, *Vila-ardida*, *Puig.graciós*... Noms amb una certa poesia, que evoquen indrets bonics, agradables, però sovint amb càrrega subjectiva: nombre d'aquests llocs han estat nominats independentment de la realitat del paisatge, poden ser simplement el fruit d'una designació arbitrària —senyorial o monàstica a l'Edat Mitjana, en tot cas d'origen culte.³

Darrerament han proliferat composicions com “la perla de la Costa” etc. per raons turístiques, i no cal dir com la publicitat i la recerca de prestigi o d'exotisme arrossega denominacions afalagadores en urbanitzacions, comerços, hotels; exemples clars de poetització forçada, rutinària.

Apareixen nominacions melioratives en paràfrasis apositives —pseudònims de noms de lloc— com “la ciutat d'ivori” (Barcelona), el mateix “ciutat comtal”; “la blanca Subur” (Sitges) contra la realitat històrica; “la petita Suïssa” (s'ha dit de La Vall d'Aran, i de Viladrau també), i les “Costa Brava” (invent, feliç, de l'escriptor Ferran AGULLÓ que el creà a principis de segle), “Costa Daurada”, “Costa Blanca”, etc.

Es poden arribar a considerar aquests noms com hiperbòlics, o irònics en algun cas (Sant Ramon del Portell és “L'Escorial de la Segarra”).

Cal dir, però, que la ironia, l'humor en toponímia és més aviat poc freqüent. Parlem de la toponímia real; no és el cas dels noms ficticis: els noms literaris (derisius); els renoms de lloc —carrers, edificis, pobles. Així, un carrer petit de Sitges esdevé “La V^a Avinguda”; a la Vall de Cabdella en deien “Vallfosca” fins a l'època de l'energia elèctrica i els embassaments...

Hem retingut igualment en aquest apartat, com a melioratus, aquells casos de canvi de nom en que la superstició ha intervingut de manera molt clara.

Els romans canviaren després de llur victòria sobre Pirrus (275 av. J.C.) el nom de la ciutat de *Maleventum* en *Beneventum*; exemple d'etimologia popular, amb intencions de bon auguri.

El *Bellvitge* barceloní procedeix d'un primitiu *Malvitge*, etimologia popular encara perquè el “Mal” de *Malvitge* no tenia res de maligne: la forma més antiga “Amalvigia” era un antropònim, nom de la propietària medieval de l'indret.

Nombrosos *Malpàs* han esdevingut *Bonpàs*. Però de vegades el canvi s'exerceix d'una manera no tan simplista i automàtica, com en el cas de *Scorpianda* esdevingut *Milmanda*, prop de Poblet.⁴

3 E. MOREU-REY, “Histoire interne de la langue III. Onomastique”, *Lexikon der Romanistischen Linguistik* V,2, Tübingen: Niemeyer, 1991.

4 A. ALTISENT, “Milmanda”, *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior* XVII, 1984.

Al costat dels melioratius, els noms pejoratius, —sovint metafòrics— mostren la incomoditat dels llocs: *La Coma de l'Infern*; *El Purgatori*, *El Malpàs*, *La Roïna*, *El Poble Sec*... D'altres són injuriosos, com *La Torre de les Puces*, a l'antiga muralla barcelonina, fins al segle XIX, perquè hi havia dones que s'hi banyaven, provocant l'escàndol (nom pejoratiu amb deformació eufèmica).⁵

Eufemisme

Creació o transmissió gràcies a la qual s'evita la referència a una realitat marcada desfavorablement.

Els diversos *Cavall Bernat*, en que es disfressa púdicament el nom descriptiu de roques fàl·liques; *El Forat de la Donzella*, a Bot, a la Terra Alta.

I els canvis com a conseqüència de decisions oficials obeint a pressió popular: *Santa Perpètua de Moguda* s'ha transformat per *Santa Perpètua de Mogoda*; *Culsec* en *Cap Sec*; el riu *Merder* de Vic fou posteriorment *Meder* i, ara, oficialment el *Mèder* (a l'origen es tracta d'una interpretació popular); *Puigtinyós* es canvia per *Montferri* (*Puigtinyós* no era tampoc pejoratiu a l'Edat Mitjana, —"tinyós" era usat en toponímia com a sinònim de "pelat").

Es tracta de casos pròxims dels melioratius ja esmentats.

Hipocorisme

Figura essencialment morfològica per la que es manifesta l'afecció amb diminutius o augmentatius.

Hi ha situacions diferents. La més corrent: dos pobles que es diuen igual, el més petit és hipocoritzat. El cas de *Caldetes* mostra com el barri d'un poble (*Caldetes* era el barri de pescadors de *Caldes d'Estrac*) esdevingué lloc de residència i estiuieg de la classe alta; s'hi posà casino, parròquia, i l'estació es deia —fins fa pocs anys— *Caldetes*.

El cas de *Barceloneta* és a part; és barri de Barcelona però adoptà el nom perquè es construí d'una manera "moderna" (fi del segle XVIII) (carrers tots iguals, cantonades en angle recte, etc.), admiració de tothom —una petita Barcelona— terme elogiós, doncs.

No hem pretès ser exhaustius, sino que hem volgut esbrinar solament alguns dels fenòmens de tipus retòric presents en la creació o en la transformació dels noms de lloc.

5 Cf. "Puça" A.M. ALCOVER, F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca, 1930-1962.

Bibliografia (Fonts dels noms de lloc citats)

Articles del *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior* (1980-1991)

Cosme AGUILÓ, *La toponímia de Campos*. Campos, 1991.

Ramon AMIGÓ, *Noms de lloc i de persona de la vila i terme de Prades*. 1985.

Ramon AMIGÓ, *Sobre inventaris de noms de lloc. Introducció metodològica*. Reus, 1989.

Vicenç BIETE, "Toponímia de Cabacers i el seu terme", *Revista catalana de Geografia*, 1983.

Vicenç BIETE, *Cabacés. Un poble al peu del Montsant*. Cabacés, 1991.

Joan MASCARÓ PASARIUS, *Corpus de toponímia de Mallorca*. Palma de Mallorca, 1962.

Mª Teresa MONTAÑA, *Els noms de lloc sotaiguats de la mar sitgetana a la rapitenca. Estudi*. Tarragona, 1991.

Enric MOREU-REY, *Toponímia urbana i onomàstica vària*. Palma de Mallorca: Ed. Moll, 1974.

Enric MOREU-REY, "Toponímia del terme actual i pretèrit de L'Albiol", *Anuario de Filología*, Barcelona, 1976.

Enric MOREU-REY, *Els nostres noms de lloc*. Mallorca: Ed. Moll, 1982.

Ignasi Mª MUNTANER, *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes*. Sitges, 1986.

Ernest NÈGRE, *Les noms de lieu en France*. Paris: D'Artrey 1977 (2e.éd.)

Dolors ROIGÉ, *Els noms de lloc i de persona de Riudecanyes*. Reus, 1989.

Joan VENY, *Llucmajor a través de la seva toponímia*. Llucmajor, 1976.

Joan VENY, "Cap a una tipologia de l'etimologia popular", *Jornadas de Filología* (Homenatge al Prof. Francisco Marsà), Barcelona 1990.